

DR. SC. ALMIR MARIĆ

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka

"Džemal Bijedić" University of Mostar, Faculty of Humanities

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK/UDC 904:726.1(497.6)"652"

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.171

Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini

Sažetak: U radu se analiziraju tragovi rimskih hramova na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. U opštem, uvodnom dijelu obrađen je pojam hrama u rimskom svijetu. Analizirana su sveta mjesta domaćeg stanovništva koja su uglavnom bila pod otvorenim nebom. Od rimskih božanstava, najviše svetišta, prema dosad pronađenim nalazima, posvećena su Jupiteru i Liberu. Evidentiran je i određeni broj lokaliteta koji su vjerovatno bili hramovi, a za koje nije moguće utvrditi kojem božanstvu su bili posvećeni. Ostaci hramova nisu sačuvani, izuzev nekoliko supstrukcija, te je analiza urađena na osnovu epigrafske građe i konteksta.

Ključne riječi: hram, svetište, Silvan, Jupiter, Liber, kapitolijska trijada, vojska, svećenici.

Abstract: The paper analyzes the traces of Roman temples in the area of today's Bosnia and Herzegovina. In the general, introductory part, the notion of the temple in the Roman world is dealt with. The sacred places of the native population, which were mostly under the open sky, were analyzed. According to the findings found so far, most of the Roman sanctuaries are dedicated to Jupiter and Liber. A number of sites were also recorded, which were probably temples, and for which it is not possible to determine to which deity they were dedicated. The remains of the temples have not been preserved, except for a few substructures, so the analysis was done on the basis of epigraphic material and context.

Keywords: temple, sanctuary, Silvanus, Jupiter, Liber, Capitoline Triad, army, priests

1. Pojam hrama u rimskom svijetu

Područje Rimskog Carstva je u doba principata bilo ispunjeno brojnim hramovima, svetištima, te raznim vrstama kulturnih spomenika posvećenim brojnim božanstvima. U tom smislu nije bilo razlike između urbanog i ruralnog prostora, što je, zajedno posmatrano, činilo vrlo zanimljiv religijski pejzaž ispunjen brojnim kulturnim objektima i predmetima. Kipovi bogova i božica mogli su se naći u raznim dijelovima gradova: hramovima, raskrnicama, pozorištima, termama i forumima.¹

¹ Caseau 1999, 23-24.

Dakle, hramovi su bili prepoznatljiviji simboli u urbanim sredinama tog vremena. U rimskom svijetu za hramove, odnosno svetišta, postojao je čitav niz različitih naziva. Pojam *templum* odnosio se na inaugurirani prostor, a u nekim slučajevima i zgradu koja je također bila inaugurirana, tj. na njenom mjestu su auguri proveli odgovarajući obred. *Aedes* označava zgradu u kojoj je božanstvo boravilo, a može se prevoditi kao hram. Pored ova dva pojma, postoji čitav niz drugih, poput *delubrum*, *fanum*, *sacellum*, *sacrarium*, *cella* koji su na određeni način povezani sa hramom i njegovim okruženjem.² S obzirom na tako složeno pitanje terminologije, naglašavamo da u ovom radu pojam hram koristimo u najširem smislu riječi, odnosno obuhvatamo svako svetište podignuto nekom rimskom božanstvu.

Pored terminološke dvosmislenosti i neodređenosti, hramovi su po pitanju veličine i statusa također bili veoma različiti. Postojali su mali, jednostavni hramovi koji su imali samo oltar, do velikih hramova sa kolonadama i pomoćnim zgradama.³ Rimske hramove je u pravilu okruživao zid ili ograda kojim je bio obilježen posvećeni prostor. Unutar tako definisanog prostora, pored oltara, mogli su se nalaziti još trijemovi, pomoćna svetišta, drveće, klupe za posjetioce, kipovi, zavjetni stupovi, bazeni i podzemne jame za skladištenje.⁴ U pogledu pravnog statusa, rimski hramovi nisu bili priznati kao sveti ukoliko nadležne osobe nisu izvršile konsekraciju (posvećenje). U tom slučaju smatrani su običnim privatnim posjedom. Ipak, bez obzira na nedostatak službene potvrde, rimske vlasti nisu dovodile postojanje privatnih svetišta u pitanje. Održavanje hramova oslanjalo se upravo na javni novac, za javne i građanske kultove i na velikodušne sljedbenike privatnih kultova, ali gradovi, kao i privatni donatori, mogli su odlučiti koje hramove žele obnoviti, uljepšati ili iznova graditi.⁵

U nauci je dugo vremena preovladavalo mišljenje da je do opadanja interesa za podizanjem rimskih hramova došlo u kasnoj antici kada kršćanstvo preuzima primat kao najvažnija religija u rimskom svijetu. To je vrijeme kada se donose zakonska rješenja prema kojima je trebalo, između ostalog, zatvoriti brojne paganske hramove. Također, u raznim kasnoantičkim tekstovima govori se o uništavanju tih hramova, uglavnom od strane crkvenih lica. Međutim, posljednjih desetljeća desio se značajan napredak u shvatanju kako su se obrasci gradnje i popravke hramova razlikovali tokom rimskog doba, a očito je da su ulaganja u takve građevine počela opadati mnogo prije četvrtog stoljeća.⁶ Također, u nauci je došlo do značajnog pomaka po pitanju boljeg razumijevanja transformacije, desakralizacije i uništavanja hramova u kasnoj antici, odnosno općenito njihove sudbine u tom periodu. Prema Baylissu, samo 120 hramova je pretvoreno u crkve, dok izvorna građa o desakralizaciji ili aktivnom arhitektonskom uništavanju hramova navodi 43 slučaja, od kojih

² Opširnije o ovim terminima vidjeti u: Scheid 2003, 66.

³ Scheid 2003, 63–64.

⁴ Stambaugh 1978, 568.

⁵ Caseau 1999, 25.

⁶ Walsh 2020, 275.

su samo 4 arheološki potvrđena.⁷ S obzirom na to da su širom rimskog svijeta postojale hiljade hramova koji su bili podignuti brojnim božanstvima, brojke koje navodi Bayliss ne pokazuju masovno uništavanje paganskih hramova, niti njihovo pretvaranje u crkve.

2. Svetišta domaćih božanstava

Rimskim osvajanjem Zapadnog Balkana, ovaj prostor ušao je u novi kulturno-civilizacijski krug. Pored brojnih novih tekovina koje se u literaturi najčešće označavaju teminom romanizacije, poput urbanizacije, dijeljenja građanskih prava, izgradnje puteva itd., jedna od temeljnih promjena desila se na polju religije. Rimljani nisu nametali svoju religiju domaćem stanovništvu, ali su rimska božanstva, posebno u urbanim sredinama bila značajno zastupljena. Posvećuju im se zavjetni žrtvenici, podižu hramovi i stvara se jedan potpuno novi vjerski pejzaž.

Prilikom osvajanja novih teritorija, rimska država je pokazivala određenu vrstu poštovanja prema zatečenim svetim mjestima autohtonog stanovništva. Naime, u novoosvojenim krajevima postojali su brojni lokaliteti u prirodi koji su na neki način bili sakralizirani: jezera, izvori i rijeke, pećine, guste šume i planinski vrhovi.⁸ Teško je reći na osnovu čega je dolazilo do sakralizacije nekog mjesta. Najčešće se radilo o lokalitetima koji su imali prirodnu ljepotu, ambijentalnost, neki neobičan detalj itd.

Na prostoru Zapadnog Balkana, odnosno današnje Bosne i Hercegovine, spomenici koji se pripisuju glavnim autohtonim božanstvima, Silvanu i Dijani, ne sugerišu da su postojale kultne građevine koje bismo mogli izjednačiti sa rimskim hramovima. Svetišta Silvana i Dijane su vjerovatno, s obzirom na njihove kultne specifikacije, bila samo kulturna mjesta na otvorenom polju, u pristupačnim pećinama ili u zaklonjenim mjestima⁹, odnosno u prirodi, kako je to bila praksa u svim krajevima koje su Rimljani uspjeli staviti pod svoju vlast.¹⁰ U rimsko doba Silvanova svetišta se mogu pronaći u privatnim kućama, vilama, odnosno općenito u zatvorenom prostoru. Vjerovatno određeni

⁷ Bayliss je također utvrdio, na osnovu pisanih i materijalnih izvora, da su potvrđeni incidenti uništenja/skrnavljenja dosegli vrhunac krajem 4. stoljeća kad su izdani oštri protupaganski zakoni (Bayliss 2004; Lavan 2011, xxiv).

⁸ Caseau 2004, 106.

⁹ Paškvalin iznosi pretpostavku da je u Delminiju postojao zidani hram posvećen Dijani, Liberu i Armatu (Paškvalin 1963, 14).

¹⁰ Najviše svetišta posvećenih Silvanu u provinciji Dalmaciji pronađeno je na prostoru salonitanskog agera. Uglavnom se nalaze u okolini nekadašnje Salone, na području Klisa, Kaštela i Poljica. Smještena su u prirodnom ambijentu na kamenim liticama ili u pećinama (Perinić-Muratović 2008, 305–312). Vrlo zanimljiv primjer svetišta predstavlja mala špilja, odnosno udubljenje u stijeni, smješteno u mjestu Močići, u Konavlima. Radi se o prirodnom speleju gdje je u litici prikazana Mitrina tauroktonija, a koji je, prema mišljenju Duje Rendića-Miočevića, u ranijoj fazi služio kao svetište Silvana. Silvanov lik sačuvan je samo u fragmentima, pošto je njegova reljefna slika veoma oštećena u novije vrijeme. Slična svetišta u provinciji Dalmaciji nalaze se na brdu Kozjaku sjeverozapadno od Salone gdje je u živoj stijeni uklesan reljef Silvana i Aequumu (Čitluk kod Sinja) gdje su na litici bili uklesani likovi Silvana i Dijane (Rendić-Miočević 1989, 531–538).

broj kulturnih spomenika sa prostora današnje Bosne i Hercegovine posvećenih ovom božanstvu potiče upravo iz takvih svetišta.¹¹

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine zasigurno je utvrđeno postojanje nekoliko svetišta domaćim božanstvima pod otvorenim nebom. Na arheološkom lokalitetu Dvorišta u Putovićima kod Zenice Paškvalin je utvrdio da je postojalo svetište *sub divo* posvećeno Silvanu.¹² Prema mišljenju Bojanovskog, svetište posvećeno Silvanu i Dijani nalazilo se i u Busiji na Glamočkom polju što potkrepljuje prisutnošću uobičajenih elemenata njegovog kulta poput potoka Busije, šume, odnosno cjelokupni ambijent u kojem je spomenik pronađen predstavlja idealan prostor za štovanje jednog takvog kulta.¹³ Bojanovski je na Glamočkom polju pretpostavio postojanje još jednog Silvanovog svetišta. Prilikom istraživanja u selu Vrba, lokalitet Borak, pronađeni su ostaci Silvanove kulturne zajednice koji, uz ranije evidentirane spomenike, sugeriraju postojanje svetišta na tom mjestu. Prema Bojanovskom, u Vrbi, pa i drugim dijelovima Glamočkog polja, mogao je postojati Silvanov spelejštop poput onog u Močićima.¹⁴

Vjerovatno najpoznatiji primjer svetišta jednog autohtonog božanstva jest izvor Privilica kod Bihaća koji se nalazio na japodskom teritoriju. Tu je pronađen veliki broj žrtvenika posvećenih bogu Bindu Neptunu, koji su poprilično detaljno obrađeni i interpretirani u literaturi.¹⁵ Sa velikom vjerovatnoćom postojanje svetišta možemo pretpostaviti i na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara, koje je upravo zbog izvora vode još od neolita privlačilo ljude da se naseljavaju u njegovoj blizini što se nastavilo i u kasnijim historijskim razdobljima.¹⁶

3. Tragovi rimskih hramova u današnjoj Bosni i Hercegovini

U bosanskohercegovačkoj historiografiji koja se bavi antičkim razdobljem ne postoji monografija, studija ili rad koji ovu temu obrađuje kao zaseban problem. Najčešće se u sintezama antičke prošlosti Bosne i Hercegovine ili u sintezama o kultovima i religiji, hramovi podignuti pojedinim božanstvima, uglavnom rimskim, ali u određenoj mjeri i orijentalnim, spominju samo u nekoliko rečenica, vrlo često bez dodatnih podataka. U tom kontekstu daju se samo osnovne informacije o božanstvu, hramu, lokalitetu itd. Rijetko se daju analize društvenog, političkog i kulturnog konteksta u kojem su te sakralne građevine podizane. Naravno, uglavnom je to posljedica nedostatka arheoloških i narativnih izvora, koji su na prostoru koji obrađujemo vrlo oskudni. Za određeni broj hramova koji su evidentirani teško je utvrditi kojem su božanstvu bili posvećeni.

¹¹ Imamović 1977, 61–62.

¹² Paškvalin 1980, 67–70; 1990, 64.

¹³ Bojanovski 1965, 20.

¹⁴ Isto 1977–78, 129.

¹⁵ Imamović 1977, 95–101; Raunig 2004.

¹⁶ Imamović 2014, 197.

3. 1. Jupiter

Poznati hramovi podignuti rimskim božanstvima potvrđeni su epigrafskim natpisima, ali i drugim arheološkim artefaktima pronađenim u kontekstu koji se može dovesti u vezi sa postojanjem hrama. Naravno, pošto je Jupiter bio vrhovno božanstvo rimske države, najviše poznatih nalaza povezano je upravo sa njim. Jupiter se navodi sa nekim od njegovih epiteta, poput *Depulsor* ili je spomenut na natpisu, odnosno prikazan u reljefu kao dio Kapitolijske trijade sa Junonom i Minervom, zatim sa Genijem.

U kontekstu hramova posvećenih Jupiteru, samostalno i u kulturnoj zajednici, prostor Jajca i šire okoline je vrlo interesantan. Na lokalitetu Katina, Jajce, krajem 19. stoljeća otkriven je spomenik posvećen Jupiteru *Depulsoru* kojeg je obnovio Eneja Proklijan.¹⁷ Na Harmanima, na zaravanku iznad Katine, su prilikom iskopavanja početkom 80-tih godina 20. stoljeća pronađeni temelji zgrade čija je širina iznosila 15 metara sa dosta tesanih kvadera i nekoliko arhitektonskih ulomaka koji su pripadali hramu Jupitera *Depulsora*.¹⁸

U Šipovu na Plivi, mjestu smještenom nedaleko od Jajca, zabilježen je spomenik posvećen kulturnoj zajednici Minervi, Jupiteru i Geniju. Radi se o reljefnoj ploči koja je bila sastavni dio hrama.¹⁹ Istom lokalitetu na Gromilama izgleda da je pripadao i ulomak grede sa posvetom Augustu i božici Rima [*Au]gusto et [Romae]/ s(acrum)*, kao i ara posvećena boginji Minervi.²⁰

Na području današnjeg Šipova na Plivi u rimsko doba nalazio se municipij Baloie.²¹ Među arheološkom građom koja je pronađena u tom mjestu u kontekstu naše teme treba istaknuti počasnu bazu sa natpisom postavljenu Gaju Miniciju Fundanu, koji je obavljao čitav niz značajnih dužnosti u rimskoj državi, poput senatora, konzula, pretora itd.²² Prema mišljenju J. Wilkesa, Fundan je vjerovatno bio patron municipija u Šipovu i namjesnik provincije Dalmacije.²³ Također, na osnovu natpisa iz Šipova možemo vidjeti da je obavljao funkciju septemvira epulona, člana svećeničkog kolegija čija je dužnost bila da organizuju javne gozbe i igre. Osnovan 196. g. p. n. e. kolegij *septemviri epulonum* imao je dužnost da organizuje gozbe u čast Jupitera ili Kapitolijske trijade za vrijeme *ludi Romani* i *ludi plebei*.²⁴

Glamočko polje je također bogato arheološkim nalazima iz rimskog doba. U tom smislu posebno se ističu mjesta Vrba i Halapić. U potonjem je pronađeno ukupno 16 votivnih

¹⁷ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Depulsori / Aeneas(?) / Proclianus ae^s/dem restit[uit?] / [---] (?) libens* (CIL III, 13981; EDH 052281; Lupa 23702).

¹⁸ Bojanovski 1988, 293; AL II, 179.

¹⁹ Patsch 1914, 192–193.

²⁰ Bojanovski 1988, 290.

²¹ Opširnije o municipiju vidjeti kod: Bojanovski 1974.

²² *C(aio) Minicio / L(uci) filio Pap(iria) / Fundano VII/vir(o) epulonum trib(uno) / leg(ionis) <X=V>II Fulminatae quaestori tribuno / [p]lebis praetori leg(ato) / [leg(ionis) XV A]pollinaris / [3]piae / [3]jur / [(II)jug 03, 01627; EDCS-10100608).*

²³ Wilkes 1969, 445–446.

²⁴ Rüpke 2008, 8.

spomenika posvećenih uglavnom Jupiteru i nekim njegovim kulturnim specifikacijama, dok su posvete drugim božanstvima rijetke i pojedinačne.²⁵ Sve ukazuje na to da se upravo u Halapiću nalazio centar rimskog službenog kulta sa hramom kapitolijske trijade.²⁶ Prema Bojanovskom, koji se najviše bavio tom tematikom, Vrbu sa Podgradinom treba identificirati kao centar municipija *Salvium*, a Halapić sa putnom stanicom *Salviae* i sjedištem konzularnih beneficijara kao predstavnika centralne rimske vlasti.²⁷

Stručnjaci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine su 2007/2008. godine u selu Halapić proveli arheološka istraživanja koja su potvrdila postojanje objekta koji je u svojoj najstarijoj građevinskoj fazi (2–3. stoljeće) vjerovatno imao funkciju hrama.²⁸ Međutim, dosad nisu objavljeni rezultati tih istraživanja.

Skelani na Drini su u doba rimske vladavine bili značajno rimsko naselje. Naime, tu se nalazio *municipium Malvesiatium*, administrativni centar ovog područja. Od austrougarskog pa do savremenog doba u Skelanima je prilikom arheoloških istraživanja otkriven veliki broj spomenika i ostalih tragova rimske civilizacije koji potvrđuju važnost ovog mjesta kao upravnog i kulturnog centra. Među brojnim epigrafskim spomenicima, mozaicima, bazilikama, termama, novcu itd., pronađeni su spomenici posvećeni Kapitolijskoj trijadi. U stanici konzularnih beneficijara koja se locira upravo u Skelanima, među njihovim žrtvenicima dva su posvećena Jupiteru, Junoni i Minervi.²⁹ Uz ostala božanstva rimskog panteona potvrđena u Skelanima, kao i praksu iz drugih municipalnih centara može se pretpostaviti postojanje hrama kapitolijske trijade u ovom mjestu.³⁰

U susjednoj Domaviji, koja je također potvrđena kao važan rimskodobni urbani centar, pronađeni su brojni rimski spomenici koji upućuju na postojanje svetišta podignutog rimskim božanstvima.³¹ Uz nekoliko spomenika Jupiteru, evidentiran je i spomenik Jupiteru i Junoni sa epitetom Regina (kraljica), što upućuje na postojanje kulta Kapitolijske trijade.³² Kulturni reljefi i žrtvenici posvećeni Jupiteru, kao i općenito uloga i značaj Domavije u rimsko doba, sa brojnim drugim spomenicima, ukazuje na postojanje svetišta boga Jupitera u tom naselju.³³

Slična situaciji je u Rogatici, koja je također u rimsko doba bila administrativni centar (Col. Ris...)³⁴ Na njenom području pronađen je veliki broj žrtvenika Jupiteru, ali i Junoni

²⁵ Bojanovski 1986, 103.

²⁶ Bojanovski 1986, 81,103; 1988, 244.

²⁷ Bojanovski 1986, 107.

²⁸ <https://www.klix.ba/magazin/kultura/glamoc-otkriven-anticki-refugij/080425014>, (Pristupljeno 4. 6. 2021).

²⁹ *CIL III* 14218; *CIL III* 14219/¹⁵; Općenito o konzularnim beneficijarima u provinciji Dalmaciji vidjeti Glavaš 2016.

³⁰ Bojanovski 1988, 182; Marijanović 1989, 165.

³¹ Radimsky 1894, 1–48.

³² Marijanović 1989, 165.

³³ Paškvalin 1963, 150; Marijanović 1989, 165.

³⁴ Općenito o administrativnim jedinicama nepoznatog imena sa prostora istočne Bosne i Podrinja vidjeti u: Šaćić Beća 2018, 111–133.

Regini, koja je u Domaviji potvrđena u zajednici sa Jupiterom.³⁵ Ukupno je evidentirano pet spomenika Jupiteru, četiri sa imenom božanstva u formi *Iuppiter Optimus Maximus*, dok je jedan sa epitetom *Capitolinus*, od čega su tri podignuta od strane gradskih dužnosnika.³⁶ Pošto je na prostoru današnje Rogatice utvrđeno postojanje značajnog rimskog grada, vjerovatno u rangu kolonije, zatim da svi dedikanti imaju rimska imena, što svjedoči o stepenu romanizacije i kolonizacije ovog prostora, kao i zbog brojnosti zavjetnih spomenika moguće je pretpostaviti na ovom mjestu i postojanje svetišta službenog rimskog kulta.³⁷

Na osnovu potvrđenih i pretpostavljenih primjera postojanja hramova u mjestima koje smo obradili primjetno je da je kult Jupitera, odnosno Kapitolijske trijade bio prisutan u gradovima koji su uglavnom imali status municipija i kolonije. Postojali su vrlo strogi kriteriji na osnovu kojih se određivalo da li će se neki hram identificirati kao kapitolij.³⁸ Vjerovatno zbog toga u provinciji Dalmaciji nije sa potpunom sigurnošću potvrđen nijedan hram Kapitolijske trijade.³⁹

Sinobad smatra da se ne treba podrazumijevati da su kapitoliji po raznim gradovima u Carstvu posvećeni isključivo Jupiteru, Junoni i Minervi, nego da je na određivanje ranga hrama manje utjecala posveta, a više položaj, značenje i važnost hrama za lokalnu zajednicu i centralnu rimsku vlast.⁴⁰ Prema praksi iz drugih dijelova Rimskog Carstva, kao i podacima koji su dostupni sa spomenika iz mjesta koje smo obradili, vidljivo je da su dedikanti spomenika uglavnom osobe koje su obavljale neki posao u državnoj službi, poput konzularnih beneficijara koji su po zadatku dolazili u određeno mjesto⁴¹, legijskih veterana ili lokalnih gradskih dužnosnika.

U tom kontekstu treba istaknuti da rimske vjerske institucije u provincijama nisu bile samo odraz različitih razina romanizacije, nego su također bile korisna sredstva u natjecanju za prestiž, čast i status što je bilo jedno od značajnijih obilježja provincijalne kulture širom rimskog svijeta.⁴² Lokalne elite u provincijama su nastojale poboljšati svoj socijalni status, kao i izgled za napredovanje finansiranjem projekata izgradnje javnih građevina.⁴³ Podizanje hramova najvažnijim državnim božanstvima je svakako spadalo u jednu od boljih mogućnosti za unapređivanje društvenog statusa u određenoj

³⁵ *CIL III*, 14616. Opširnije o kultu Junone Regine vidjeti u: Palmer 1974, 21–29.

³⁶ Ferjančić, Samardžić 2014, 474.

³⁷ Marijanović 1989, 167.

³⁸ Opširnije o tome u: Barton 1982.

³⁹ Sinobad 2007, 254.

⁴⁰ Isto, 255.

⁴¹ U tom svjetlu treba posmatrati i novootkriveni spomenik konzularnog beneficijara iz *legio I Adiutrix* posvećen Jupiteru sa Nevesinjskog polja (Kifino selo), a koji je vjerovatno bio smješten u nekom hramu, svetištu ili u beneficijarskoj stanici koja se nalazila blizu puta koji je vodio od Narone, preko Nevesinjskog polja do unutrašnjosti provincije Dalmacije (Vujović 2020, 64–65).

⁴² Beard, North, Price 1998, 335.

⁴³ Walsh 2016, 228.

lokalnoj zajednici, poput dobijanja mjesta u gradskom vijeću i sl. Naravno, činjenica da su samo pojedinci koji su bili dovoljno imućni mogli učestvovati u takvim poduhvatima ograničavala je broj onih koji su bili uključeni u natjecanje za status i moć unutar neke lokalne sredine. Međutim, vremenom je služba u gradskim institucijama postala manje privlačna kao način da pripadnici elita ostvare svoju karijeru, što je od trećeg stoljeća dovelo do opadanja prakse u kojoj su bogati pojedinci podizali javne građevine, među njima i hramove, kao poklon zajednici.⁴⁴

3. 2. Liber

Liber je staroitalsko božanstvo plodnosti i vegetacije koje se vremenom izjednačilo sa grčkim Dionisom.⁴⁵ Kult Libera je bio vrlo raširen na istočnojadranskoj obali, kao i u drugim dijelovima Carstva. U provinciji Dalmaciji se javlja već u doba kasne Republike, uz popularnost koja ga je pratila i u razdoblju ranog i kasnog Principata, dok opadanje kulta započinje sredinom 3. stoljeća, a legaliziranjem kršćanstva i njegov konačni prekid u 4. i 5. stoljeću.⁴⁶ U Dalmaciji je najviše natpisa pronađeno u glavnim urbanim centrima Saloni i Naroni, a u Bosni i Hercegovini na području Bihaća.⁴⁷

Na prostoru današnjeg Ljubuškog do danas su pronađena tri spomenika koja se povezuju sa ovim božanstvom, od kojih se na dvama spominje hram. Mogu se posmatrati u kontekstu aktivnosti pomoćnih kohorti koje su u logoru na Humcu bile stacionirane od 1. do 3. stoljeća.⁴⁸ Prvi natpis govori o obnovi hrama Liberu kojim je rukovodio Kvint Pisenije Severin, centurion legio XI Claudia.⁴⁹ Prema Patschu, ovaj centurion je bio u posebnoj misiji obnove hrama.⁵⁰ Datiranje ovog događaja na neki način možemo povezati sa kretanjem i punim nazivom XI legije koja je uz VII činila stalnu legijsku posadu u provinciji Dalmaciji u 1. stoljeću. Legija je učestvovala u građanskim ratovima 69. godine, nakon čega je smještena u Germaniju. Zbog dodatka *Claudia pia fidelis* koji je dobila 42. godine pokazivanjem lojalnosti caru Klaudiju prilikom Skribonijanove pobune, nekoliko autora tvrdi da je do restauriranja hrama došlo između 42. i odlaska legije u Germaniju.⁵¹ U novije vrijeme Tončinić je dosta argumentovano, analizirajući spomenike XI legije u Ljubuškom, obradio i spomenik centuriona koji je nadzirao radove na obnovi hrama Liberu Ocu. Nakon opširne analize utvrdio je da taj građevinski natpis treba datirati na

⁴⁴ Walsh 2016, 276.

⁴⁵ Opširnije o Liberu vidjeti u: Bruhl 1953.

⁴⁶ Jadrić 2007, 51.

⁴⁷ Dodig 2014, 140; Imamović 1977, 394–396.

⁴⁸ Opširnije o pomoćnim kohortama na Humcu vidjeti u: Marić 2019.

⁴⁹ *Q(uintus) Piseni(i)us Se(verinus) |(centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) / templum Lib(eri) Pat(ris) / vetustate corrup⁵tum porticib(us) adiect(is) / restituit* (CIL III, 8485; EDCS–26600661).

⁵⁰ Patsch 1897, 468–469.

⁵¹ Opširnije o tim teorijama vidjeti u: Tončinić 2017.

kraj 2. ili početak 3. stoljeća.⁵² Ako uzmemo ovu dataciju kao tačnu, onda možemo pretpostaviti da su izvođači radova prilikom obnove portika hrama vjerovatno bili pripadnici Prve kohorte Belga ili Osme dobrovoljačke kohorte koji su u tom trenutku bili smješteni u logoru na Humcu.

Vojnici Prve kohorte Belga su pod nadzorom Flavija Viktora, centuriona *legio I Adiutrix pia fidelis*, obnovili i proširili hram 173. godine.⁵³ Ovom prilikom je Liber predstavljen zajedno sa boginjom Liberom. Ostaci hrama još uvijek nisu otkriveni. Bojanovski je pretpostavljao da se hram nalazio na lokalitetu Gračine, tj. u blizini logora.⁵⁴ *Cohors I Belgarum equitata* je u augzilijskom logoru na Humcu boravila tokom 2. te jedan dio 3. stoljeća. U tom periodu njen sastav, posebno u dijelu običnih vojnika, uglavnom su sačinjavali domaći ljudi, koji su u tom razdoblju općenito u značajnijoj mjeri popunjavali pomoćne kohorte rimske vojske. Oficirski kadar kohorte, sudeći prema epigrafskoj građi, uglavnom su sačinjavali oficiri iz drugih provincija Carstva. Upravo su zapovjednici u logorima rimske vojske obavljali najvažnije vjerske rituale, pritom se ponašajući kao svećenici.⁵⁵

Rimski vojnici su bili tijesno povezani sa Liberom, u dunavskim legijama je čak smatran božanstvom vojske i zajedno sa saputnicom Liberom često je bio zazivan među vojnim božanstvima u Panoniji i Daciji.⁵⁶ Kult Libera i Libere, kao zaštitnika vojnika je vjerovatno od strane tih vojnika prenesen u provinciju Dalmaciju.⁵⁷ Pomoćne kohorte smještene na Humcu očito su dugo vremena poštovali ovo božanstvo i njegovu zajednicu sa Liberom. S obzirom na dugotrajnost štovanja ovih božanstava u logoru na Gračinama sasvim je sigurno da je bilo još intervencija na održavanju hrama, o čemu, nažalost, nema sačuvanih materijalnih dokaza.

Religija i različite kultne prakse su imale veoma važnu ulogu unutar vojne zajednice. Službeni festivali i rituali su vojnicima stvarali osjećaj zajedništva na čitavom prostoru Carstva. Naravno, lokalna božanstva su također bila važna među vojnicima različitog statusa, od običnih vojnika do oficira. Vojnici su također bili važni faktori u procesu romanizacije pri čemu je izgradnja hramova imala svoju značajnu ulogu. Hramovi su građeni da dugo traju i njihovo postojanje imalo je dugoročne efekte na sredinu u kojoj su se nalazili. Od sredine 3. stoljeća status određenih kultova i hramova među vojskom značajno je utjecao i na odnos dvora prema vjerskim institucijama, jer su carevi dolazili na prijestolje uz podršku vojske i oslanjali se na popularnost među vojskom da bi ostali na vlasti.⁵⁸ Istraživanja iz drugih provincija, poput Britanije i Panonije, pokazuju da je tokom trećeg do početka četvrtog stoljeća došlo do drastičnog smanjenja finansijske podrške hramo-

⁵² Tončinić 2017, 94.

⁵³ CIL III, 1790=6362=8484; HD 050262.

⁵⁴ Bojanovski 1980, 10.

⁵⁵ Haensch 2006, 208–209.

⁵⁶ Jadrić 2007, 62.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Walsh 2020, 276.

vima koji su bili povezani sa vojnom zajednicom. Prema Walshu, mogući faktori koji su doveli do toga sastoje se od odsutnosti izravnog carskog poticaja nakon razdoblja Severa, kao i poteškoća sa kojima su se suočavali vojnici u pružanju potpore takvim projektima nakon što je došlo do smanjenja garnizona i smanjenja plate, ali i promjenjive prirode eurgetizma u rimskom društvu i trenda udaljavanja od korištenja hramova za pokazivanje odnosa sa božanskim u vojnom okruženju.⁵⁹ Naravno, vojska je i dalje nastavila sa vjerskim aktivnostima u svojim logorima, pošto su razni rituali bili vrlo važan segment vojne zajednice, te su služili kao jedan od mehanizama za bolju kontrolu vojnika.

Na lokalitetu Putovići u Zenici pronađena je reljefna ploča na kojoj su predstavljeni Liber i Libera. Reljef je izveden na ploči kvadratnog oblika koja ima oblik žrtvenika sa naglašenim profiliranim kruništem i bazom.⁶⁰ Uz epigrafski spomenik sa Humca, radi se o jedinom spomeniku ovoj kulturnoj zajednici u Bosni i Hercegovini.⁶¹ Ploča se najvjerojatnije nalazila ugrađena u nekoj zgradi, odnosno nekom hramu posvećenom ovoj kulturnoj zajednici. Na prostoru današnje Zenice je u antičko doba postojalo značajnije rimsko naselje, pa možemo pretpostaviti postojanje hramova i ostalim važnijim božanstvima. Ne postoje podaci sa spomenika za tačnu dataciju, ali s obzirom na to da se većina spomenika ovim božanstvima datira u 1. i 2. stoljeće, može se pretpostaviti da je to slučaj i sa spomenikom iz Zenice.⁶²

Na prostoru današnje Zenice pronađeni su materijalni ostaci koji upućuju na postojanje drugih sakralnih objekata u tadašnjem rimskom naselju. Naime, na jednom fragmentu nadgrobnog spomenika navodi se svećenik *Urbs Romae Aeternae*: [--- sacerdoti urbis Romae [---] / [---]ssimo q[ui] vixit / [---] colniugi et sib[il]i viva f(ecit).⁶³ Podatak da je postojao svećenik boginje *Urbs Romae Aeternae* svjedoči o organiziranom štovanju tog kulta, koje se vjerovatno odvijalo u nekom hramu. Prema Imamoviću, svećenik je živio i obavljao svoju dužnost u mjestu gdje je spomenik pronađen.⁶⁴ Ovo je zasada jedini nalaz i potvrda štovanja božice *Urbs Romae Aeternae* u čitavoj provinciji Dalmaciji.⁶⁵ Štovanje boginje *Urbs Romae Aeternae* uspostavio je car Hadrijan 121. godine kad je osnovao festival *Natalis Urbis*.⁶⁶ Također je utemeljen kolegij duodecimvira koji je brinuo o štovanju kulta boginje Rome. Svećenici kulta su u provincijama imali različite titule, poput *sacerdos Urbis Romae Aeternae*, *sacerdos Urbis* ili *sacerdos Urbis Romae*.⁶⁷ Inače, svećenici su, pored vjerskih dužnosti, često imali važnu ulogu u političkom životu rimskih gradova.

⁵⁹ Walsh 2020, 276.

⁶⁰ Jadrić 2007, 63.

⁶¹ Imamović 1977, 163.

⁶² Isto, 164.

⁶³ *CIL III*, 12767; HD 052638.

⁶⁴ Imamović 1977, 189.

⁶⁵ Jadrić 2007, 285.

⁶⁶ Fishwick 2002, 142.

⁶⁷ Isto.

Prema tome, hramovi i svetišta u gradovima mogu se, donekle, smatrati produžetkom političkog prostora, a rituali žrtvovanja i posvećivanja koji su činili srž vjerske prakse također su oblikovali strategiju putem koje su takvi ljudi mogli održavati svoj društveni položaj unutar lokalnih hijerarhija.⁶⁸ Analogno tome, svećenik boginje Rome je mogao biti neki od dužnosnika u gradskom vijeću municipija Bistuensium, pod čiju je nadležnost vjerovatno potpadao prostor savremene Zenice.

Iz Zenice potječe i drugi natpis na kojem se spominje svećenik, u ovom slučaju provincije Dalmacije: ...] C / C[.....]ti / II v[iro munic B.]ist(uae) / sacerđ(oti) [provi]nc(iae) / Delma[ti]ae / U[lp(ia)?] P[r]oci[lla] co[n](iugi) / [et] s[ib]i.⁶⁹ Ime svećenika nije sačuvano, iako je vidljivo da je spomenik podigla njegova supruga. Preminuli je bio osoba koja je uživala veliki ugled u lokalnoj sredini, a koji je bio i na funkciji duovira municipija Bistuensium. Služba provincijskog svećenika bila je vrhunac nečije karijere, bilo municipalne ili viteško-municipalne, odvijala se u zreloj dobi pri kraju karijere i nosila je veliku odgovornost.⁷⁰

Na osnovu brojnih materijalnih ostataka Dimitrije Sergejevski je već 20-tih godina prošlog stoljeća pretpostavio da se u selu Vašarovine kod Livna nalazilo svetište posvećeno nekom božanstvu.⁷¹ U blizini tog lokaliteta otkriven je spomenik posvećen Liberu, sa reljefnim prikazom i votivnim natpisom. Prema mišljenju Paškvalina, reljef pripada hramu boga Dionisa, odnosno Libera ili određenom kulturnom mjestu *sub divo*, čime se potvrdila pretpostavka Sergejevskog o svetištu.⁷² Sergejevski je u istom članku objavio fragment spomenika čiji je dedikant gradski dužnosnik iz obližnjeg municipija *Aequum* u dolini Cetine koji se može dovesti u vezu sa podizanjem hrama na tom lokalitetu. Onomastički i historijsko-epigrafski podaci sa votivnog reljefa boga Libera iz Vašarovina govore da je hram posvećen Liberu bio podignut već na početku 2. st., te da je bog Liber bio prihvaćen i od domaćeg stanovništva.⁷³

Određene informacije o religijskim prilikama u Vašarovinama mogu dati poklopci sa kamenih urni iz livanjskog kraja, pošto se na njima nalaze motivi poput delfina ili amfora koji se povezuju sa Liberom i njegovim kultom.⁷⁴ Paškvalin pretpostavlja da su na teritoriji Delmata postojala tri Liberova hrama: jedan na području Livna (Vašarovine), drugi na području Duvna u Duvnu (Delminium), i treći na Glamočkom polju (možda u Šumnjacima).⁷⁵ U Šumnjacima je pronađen anepigrafski žrtvenik sa likovno predstavljenim Liberom. Ovaj nalaz ukazuje na postojanje, u manjoj mjeri zidanog hrama, ili,

⁶⁸ Revell 2009, 162.

⁶⁹ *CIL III*, 12762+12766.

⁷⁰ Jadrić-Kučan 2010, 302.

⁷¹ Sergejevski 1928, 90–92.

⁷² Paškvalin 1986, 67.

⁷³ Isto, 69.

⁷⁴ Paškvalin 1983, 174–175.

⁷⁵ Isto 1986, 67.

što je vjerovatnije, sub divo svetišta posvećenog bogu Liberu na tom lokalitetu.⁷⁶ Prema svemu navedenom, vidljivo je da je Liber bio veoma popularno božanstvo na delmatskom prostoru. To se može dovesti u vezu sa činjenicom da je kult vina prodro na delmatski teritorij u drugom i trećem stoljeću kada romanizacija dopire i do majstorskih radionica u provincijalnoj sredini.⁷⁷

Pored navedenih urbanih sredina gdje su vjerovatno postojali hramovi podignuti rimskim božanstvima, širom današnje Bosne i Hercegovine postoji još nekoliko lokaliteta na kojima su pronađeni nalazi koji su dobar temelj za pretpostavku o postojanju svetišta iz rimskog doba. U okolini Konjica pronađena su dva takva nalaza, u mjestu Barice kod Ostrošca spomenik boginji Minervi⁷⁸, a u Buturović Polju Veneri.⁷⁹ U blizini mjesta gdje je pronađen reljef Venere Čremošnik je istražila precizno obrađene blokove krečnjaka koji su tu zatečeni. Također, istražila je i samu ruševinu u kojoj je pronađen spomenik Veneri. Sačuvan je samo zapadni zid, ali je Čremošnik pretpostavila da je imala četvrtastu osnovu. Svrha objekta je također nepoznata, ali se na osnovu kulturnog reljefa boginje pretpostavlja da se radi o svetištu, kakvih je npr. dosta pronađeno kraj rimskih imanja u Galiji i na Rajni.⁸⁰ Današnji Konjic i njegova okolina u antičko doba predstavljali su područje bogato rimskim imanjima sa vilama rustikama što je potvrđeno brojnim materijalnim ostacima.⁸¹

Iz mjesta Podbrježje kod Zenice Patsch je objavio ulomak oltara sa veoma oštećenim natpisom na kojem se može iščitati dio *a]ede[m... a fundam]mentis*, na osnovu kojeg vidimo da se tu radilo o gradnji ili popravci hrama.⁸² Zanimljivo je da se fraza *a fundamentis*, koja se odnosi na nešto izgrađeno iz temelja, u rimskom svijetu, posebno u njegovom zapadnom dijelu, često upotrebljavala na natpisima i u slučajevima kada građevina nisu napravljene iz temelja, nego je urađena veća rekonstrukcija ili neke promjene koje nisu strukturne prirode.⁸³

Hram se vjerovatno nalazio i u rudosnom području na sjeverozapadu Bosne, u porječju Sane i Japre. U današnjoj Ljubiji i Briševu kod Prijedora su pronađeni žrtvenici koje su Majki Zemlji (*Terra Mater*) posvetili različiti rudarski dužnosnici u statusu prokuratora i vilika. Otkriveno je ukupno devet žrtvenika od čega se na njih šest njih ponavlja datum *a.d. XI Kal. Maias*, odnosno 21. april, datum kada je prema legendi osnovan Rim, a što se moglo, između ostalog, odnositi na izgradnju ili obnovu hrama *Terrae Matris* u Ljubiji, koja je bila administrativni centar distrikta.⁸⁴ Žrtvenici su vjerovatno stajali ispred hrama

⁷⁶ Paškvalin 1989, 160.

⁷⁷ Dodig 2014, 144.

⁷⁸ Patsch 1902, 322–323; Isto 1914, 193.

⁷⁹ Čremošnik 1954, 186.

⁸⁰ Isto, 185.

⁸¹ Marić 2020.

⁸² Patsch 1906, 159; HD 033916.

⁸³ Opširnije o upotrebi fraze *a fundamentis* vidjeti u: Thomas, Witschel 1992, 159–171.

⁸⁴ Bojanovski 1988, 278; Šaćić 2016, 192–214. Više o kultu *Terra Mater* vidjeti u: Sanader 1996, 119–130.

koji se nalazio između većeg kompleksa zgrada koje su činile upravni centar rudnika, tj. službenih prostorija, zgrada za stanovanje i gospodarskih zgrada.⁸⁵

4. Hramovi nepoznatim božanstvima

Pored hramova za koje je zasigurno ili sa velikom vjerovatnoćom utvrđeno da su posvećeni konkretnim rimskim božanstvima, postoje i hramovi čije je postojanje arheološki dokazano, ali nije poznato kojem božanstvu rimskog panteona su podignuti.

U kompleksu čuvene rimske vile na Paniku kod Bileće koju je istraživala I. Čremošnik prilikom prethodnih istraživanja pronađeni su ostaci antičkog hrama. Oblik zgrade i način gradnje od velikih, dobro obrađenih, kamenih blokova govori u prilog tome da je to bio mali hram.⁸⁶ Uz njega su pronađeni ostaci male zgrade, koja je vjerovatno bila pomoćna zgrada hrama gdje su se čuvali predmeti rituala.⁸⁷

U rimskom svijetu bilo je uobičajeno da se u rimskim vilama nalaze razne vrste svetišta, od malih prostorija koje su predstavljale "kućne kapele", odnosno edikule za potrebe kulta domaćih božanstava (*lararium*)⁸⁸ i manja svetišta koja su bila namijenjena širem krugu ljudi. Takva kulturna mjesta obično su bila jednostavna, sa skromnom materijalnom kulturom i rijetko su zauzimala istaknutu poziciju.⁸⁹ Rimske elite obično su pored vila na selu, posjedovali i domus u urbanim sredinama. Domus je predstavljao vrlo važan element njihove involviranosti u javni život određene sredine, dok su vile bile simbol njihovog privatnog života, gdje su pokazivali lične afinitete⁹⁰, u ovom slučaju svoju vjersku opredijeljenost.

U mjestu Gornji Agići na Japri, u centralnom dijelu japranskog bazena nalazio se hram nepoznatog božanstva kojeg je 15. jula 241. godine, u vrijeme vladavine cara Gordijana, obnovio izvjesni Filocir.⁹¹ Na osnovu informacija sa natpisa, teško je reći kojem božanstvu je građevina bila posvećena. Prema mišljenju Imamovića, može se pretpostaviti da je hram pripadao Jupiteru ili *Terra Mater* pošto su se na tom području pronašle posvete jedino tim božanstvima.⁹² Ipak, s obzirom na to da se radi o rudarskom bazenu u kojem su pronađeni spomenici posvećeni različitim božanstvima poput Silvana, Sedata, Nemeze, Libera, Jupitera Dolihena itd, smatramo da ovo pitanje još uvijek treba ostaviti otvorenim.

⁸⁵ Sergejevski 1963, 96.

⁸⁶ Čremošnik 1961, 175–178; 1976, 56.

⁸⁷ Čremošnik 1976, 56.

⁸⁸ Busuladžić 2011, 57.

⁸⁹ Roymans-Derks 2011, 31.

⁹⁰ Isto, 14–15.

⁹¹ ---/ni suo/rumque / omnium / Philocy/rius tib(icen) ⁵/ ex voto / posuit / et tempu//[lum](!) res¹⁰/tituit / Id(ibus) Iuli(i)s / Imp(eratore) d(omino) n(ostro) C(aesare) / Gordia/no Aug(usto) II ¹⁵/ [e]t Pompe/iano co(n)s(ulibus) (Patsch 1898, 498–499; HD 052719).

⁹² Imamović 1977, 199.

Na prostoru današnjeg Mostara treba spomenuti hram koji je teško povezati sa konkretnim rimskim božanstvom. Uz lijevu obalu Neretve, južno od Mostara, na lokalitetu Mukoš, Radimsky je krajem 19. stoljeća naišao na temelje rimske zgrade sa ostacima ukrašenih arhitrava, kapitela i odlomaka stupova koji su vjerovatno pripadali hramu.⁹³ Također, postojanje sakralnih građevina iz rimskog doba na prostoru današnjeg Mostara možemo pretpostaviti i u bjelopoljskoj kotlini, gdje su evidentirani značajniji rimskodobni nalazi. Na lokalitetu Grčine u Potocima pronađen je spomenik Junoni čiji je dedikant Iunia Varena.⁹⁴

U Bosni i Hercegovini otkriveni su značajni tragovi štovanja kulta Mitre, pa i njegovih hramova (mitreja).⁹⁵ Radi se o božanstvu koje je bilo veoma poštovano u našim krajevima, posebno u kasnom principatu i općenito kasnoj antici. Mitreji su potvrđeni u Jajcu, Konjicu, Rogatici, Pritoci, Golubiću, Crkvini i Vratnici.⁹⁶ Radi se o svetištima koja su vjerovatno podizale opštine u koje su bili organizirani sljedbenici ovog božanstva perzijskog porijekla. Često su se nalazili pored vode, uz izvore, rijeke ili potoke, kao što je npr. mitrej u Konjicu uz pritoku Neretve Trešanicu ili u Jajcu uz obalu Plive. Mitrej iz Konjica je, zbog pronađenih artefakata, posebno zanimljiv. Radi se o pravougaonoj građevini dimenzija 9 x 5 m.⁹⁷ U konjičkom mitreju ističe se nalaz kultne reljefne ploče koja je obrađena sa obje strane, što je rijedak slučaj u svijetu, te ima veliki značaj za proučavanje kulta Mitre, posebno sa aspekta liturgije. Nastanak mitreja može se datirati u drugu polovinu 3. stoljeća, a prestanak kulturnih aktivnosti u doba Teodosija, odnosno na kraj 4. stoljeća.⁹⁸

Zaključna razmatranja

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine potvrđeno je ili utvrđeno sa velikom vjerovatnoćom postojanje dvadesetak hramova rimskim božanstvima. Najviše su zastupljeni hramovi Jupiteru i Liberu, što je donekle iznenađujuće, ako znamo da Liber nije spadao u najvažnija božanstva rimskog panteona. Podaci koje imamo iz ljubušskog kraja svjedoče da je to božanstvo bilo veoma popularno u vojnoj zajednici, pa je vojska dugo vremena pažljivo vodila brigu o tamošnjem Liberovom hramu i slala istaknute legijske oficire

⁹³ Radimsky, 1891, 163–164.

⁹⁴ *ILJug III*, 1742; HD 022127.

⁹⁵ U ovom radu ćemo se ukratko osvrnuti na hramove posvećene Mitri. Ovo pitanje treba biti tema zasebne studije pošto se ipak radi o orijentalnom božanstvu. O svetištima Mitre na prostoru nekadašnje Jugoslavije opširnije vidjeti u: Zotović 1973, 119–125.

⁹⁶ Imamović 1977, 283.

⁹⁷ Mitreji ove i slične površine tretiraju se kao manja svetišta. U Jajcu je npr. mitrej imao dimenzije 7 x 4,5 m, otprilike kao u Konjicu. Veličina mitreja se vjerovatno može dovesti u vezi sa veličinom zajednice koja ga je podigla.

⁹⁸ Miletić 1996, 173.

da nadgledaju radove kad je za tim bilo potrebe. Popularnost Libera na nekom području moguće je tumačiti na više načina. Na prostoru koji su naseljavali Delmati možemo ga dovesti u vezu sa povećanim interesom za vino u periodu kad je romanizacija ozbiljnije zahvatila jugozapadnu Bosnu. S druge strane, u Ljubuškom kraju može se tumačiti značajnim i dugotrajnim prisustvom pomoćnih vojnih jedinica u logoru na Humcu. Inače, sama popularnost Libera kod rimskih vojnika nije dovoljno razjašnjena. I u ovom slučaju moguće je napraviti poveznicu sa vinom, ali se čini kako su postojali i neki dodatni razlozi za štovanje Libera u vojnom kontekstu.

Osim unutar vojne zajednice, postojanje hramova je utvrđeno i na drugim mjestima gdje se obično javljaju hramovi u rimskom svijetu: u urbanim sredinama u statusu kolonije ili municipija, u vilama rustikama, odnosno u ruralnim krajevima, te na mjestima za koja nije pouzdano utvrđen njihov pravni status u doba rimske vladavine. U urbanim sredinama sa prostora današnje BiH hram Jupitera samostalno ili u kulturnoj zajednici imamo u Jajcu, Šipovu, Halapiću, Skelanima, Domaviji, Rogatici. Liber je, osim u Ljubuškom, potvrđen i na prostoru današnje Zenice i u Vašarovinama kod Livna. Od istraženih vila rustika hram je potvrđen u kompleksu na Paniku kod Bileće, dok isto možemo pretpostaviti u vilama iz okoline Konjica.

Što se tiče društvenog statusa osoba koje su podizale hramove, nemamo dovoljno informacija za šire zaključke. Na osnovu mjesta gdje su postojali hramovi možemo pretpostaviti da se radi o ljudima koji su imali određene pozicije kao dužnosnici u municipijama i kolonijama, o vojnicima, konzularnim beneficijarima, zemljoposjednicima itd. U najkraćem radi se o pripadnicima viših društvenih slojeva tog vremena koji su posvećivanjem spomenika htjeli ojačati društveni status ili su iskazivali odanost rimskoj državi kao njeni službenici. U slučaju kad je hram podignut na privatnom imanju, kao dio vile, možemo pretpostaviti da se radi o istinskom iskazivanju vjerskih osjećanja s obzirom na to da su u ruralnom ambijentu, daleko od političkih dešavanja i raznih društvenih uslovljenosti, ljudi podizali hramove onim božanstvima koje su istinski štovali.

Svećenici, kao osobe koje su izvodile rituale žrtvovanja, posvećivanja itd., potvrđeni su samo na prostoru današnje Zenice. Radi se o svećeniku u hramu boginje Rome, te svećeniku provincije Dalmacije. Vjerovatno se u oba slučaja radi o dužnosnicima municipija Bistunsium, koji su uz ulogu u upravljanju municipijem imali i određene vjerske dužnosti, što je bilo sasvim uobičajeno u rimskom svijetu, te je doprinosilo boljem statusu nosilaca tih funkcija unutar lokalne zajednice.

Također, veoma je teško dokučiti sudbinu hramova na ovom prostoru. Teško je reći da li su u promijenjenim društvenim i političkim okolnostima kasne antike uništavani ili su jednostavno napušteni, a njihov materijal iskorišten za izgradnju nekih drugih objekata ili su desakralizirani i prenamijenjeni. Vjerovatno se radilo o kombinaciji svih navedenih mogućnosti.

Summary: Traces of Roman Temples in Bosnia and Herzegovina

In the area of today's Bosnia and Herzegovina, the existence of about twenty temples to Roman deities has been confirmed or established with a high probability. The temples to Jupiter and Liber are the most represented, which is somewhat surprising, if we know that Liber was not one of the most important deities of the Roman pantheon. The data we have from the Ljubuški area bear witness that this deity was very popular in the military community, so the army prudently took care of the local Liber temple for a long time and sent prominent legion officers to supervise the works whenever the need arose. The popularity of Liber in an area can be interpreted in several ways. In the area inhabited by the Delmats, we can relate it to the increased interest in wine in the period when Romanization affected southwestern Bosnia more seriously. On the other hand, in the Ljubuški area, it can be explained by the significant and long-lasting presence of auxiliary military units in the camp on Humac. By the way, the very popularity of Liber among Roman soldiers is not sufficiently clarified. In this case, too, it is possible to make a connection with wine, but it seems that there were some additional reasons for worshipping Liber in a military context.

Apart from the military community, the existence of temples has been established in other places where temples usually appear in the Roman world: in urban areas in the status of *colonia* or *municipium*, in rustic villas, i.e. in rural areas, and in places where their legal status is not reliably determined. In urban areas from the area of today's BiH, we have the temple of Jupiter independently or in a cult community in Jajce, Šipovo, Halapić, Skelani, Domavia, Rogatica. Apart from Ljubuški, Liber was also confirmed in the area of today's Zenica and in Vašarovine near Livno. From the researched rustic villas, the temple was confirmed in the complex on Panik near Bileća, while the same can be assumed in the villas around Konjic.

As for the social status of the people who built the temples, we do not have enough information to make broader conclusions. Based on the place where the temples existed, we can assume that these are people who held certain positions as officials in *municipium* and *colonia*, soldiers, *beneficarii consularis*, landowners, etc. In short, it is about the members of the higher social classes of the time who tried to strengthen their social status or show allegiance to the Roman State as their officials by consecrating their monuments. In the case when the temple was built on a private property, as part of a villa, we can assume that it is a true expression of religious feelings given in a rural setting, far from political events and various social conditions, people built temples to those deities who they truly worshipped.

Priests, as persons who performed rituals of sacrifice, consecration, etc. were confirmed only in the area of today's Zenica. It refers to a priest in the temple of the goddess Roma, and a priest of the province of Dalmatia. Probably in both cases they are officials of the

municipium of Bistuensium, who in addition to their role in managing the municipality also had certain religious duties, which was quite common in the Roman world, and contributed to a better status of holders of these functions within the local community.

Also, it is very difficult to reach the fate of the temples in this area. It is difficult to say whether in the changed social and political circumstances of late antiquity they were destroyed or simply abandoned and their material used to build some other buildings or they were desacralized and repurposed. It was probably a combination of all the above possibilities.

BIBLIOGRAFIJA

Digitalne epigrafske baze

- EDCS = Epigraphik-Datenbank Clausss / Slaby (Manfred Clausss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas). <http://www.manfredclausss.de/gb/index.html> [zadnji pristup / last checked 2021-9-12].
- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2021-9-12].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoľ Harl, (Bild)datenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2021-9-12]

Literatura

- Barton 1982 – I.M. Barton, Capitoline Temples in Italy and the Provinces (especially Africa), in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.12.1, Walter de Gruyter, 1982, 259–342.
- Beard, North, Price 1998 – M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome, Volume I, A history*, Cambridge University Press, 1998.
- Bojanovski 1965 – I. Bojanovski, Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i mjetnosti*, XIII/1–3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1965, 11–23.
- Bojanovski 1974 – I. Bojanovski, Baloie – rimski municipij na Šipovu na Plivi, *Arheološki raovi i rasprave*, VII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1974, 347–369.
- Bojanovski 1977–1978 – I. Bojanovski, Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., 10–11, Arheološki muzej u Zagrebu, 1977–1978, 115–132.
- Bojanovski 1980 – I. Bojanovski, Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977–1979), *Naučnoistraživački program III*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, 1980.
- Bojanovski 1986 – I. Bojanovski, Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja III, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 40/41, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1986, 79–108.
- Bojanovski 1988 – I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, CBI 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.

- Bruhl 1953 – A. Bruhl, *Liber Pater: Origine et Expansion du Culte dionysiaque à Rome et dans le Monde romain*, Boccard, 1953.
- Busuladžić 2011 – A. Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2011.
- Caseau 1999 – B. Caseau, Sacred Landscapes, in: *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Edited by G. W. Bowersock, Peter Brown, and Oleg Grabar. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1999, 21–59.
- Caseau 2004 – B. Caseau, The fate of rural temples in Late Antiquity and the Christianisation of the countryside, In: *Recent research on the late antique countryside* (Eds. William Bowden; Luke Lavan; Carlos Machado), Brill, 2003, 105–144.
- Čremošnik 1954 – I. Čremošnik, Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. Arheologija IX, sveska X, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1954, 179–187.
- Čremošnik 1976 – I. Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A., XXIX, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1976, 41–164.
- Dodig 2014 – R. Dodig, Kult boga Libera na području Ljubuškoga, *Cleuna 1*, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 140–148.
- Ferjančić, Samardžić 2014 – S. Ferjančić, G. Samardžić, New epigraphic finds from Rogatica in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik* 65, Inštitut za arheologiju, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 471–477.
- Fishwick 2002 – D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, Volume III: Provincial Cult. Part 1: Institution and Evolution*, Brill Academic Publishers, Leiden – Boston – Köln, 2002.
- Glavaš 2016 – I. Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture RH, 2016.
- Haensch 2006 – R. Haensch, Pagane Priester des römischen Heeres im 3. Jahrhundert nach Christus, in: *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*, L. de Blois, P. Funke, J. Hahn, (eds.), Brill, 2006, 208–218.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1977.
- Imamović 2014 – E. Imamović, Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 43, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2014, 195–216.
- Jadrić 2007 – I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis magistarskog rada, Sveučilište u Zadru, 2007.

- Jadrić-Kučan 2010 – I. Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru, 2010.
- Lavan 2011 – L. Lavan, The End of Temples: Towards a New Narrative? In: *The Archaeology of Late Antique "Paganism"*, edited by L. Lavan and M. Mulryan, xv–lxv. Leiden: Brill, 2011.
- Marijanović 1989 – I. Marijanović, Kult Kapitolijske trijade u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, (A), Nova Sveska, sv. 44, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1989, 153–174.
- Marić 2019 – A. Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019.
- Marić 2020 – A. Marić, Neki aspekti naseobinske kulture na prostoru gornje Neretve u rimsko doba, *Istraživanja*, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, 15, 2020, 11–27.
- Miletić 1996 – Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru, 1996.
- Palmer 1974 – R. Palmer, *Roman Religion and Roman Empire*, University of Pennsylvania Press, 1974.
- Paškvalin 1963 – V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova sveska, Arheologija, XVIII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1963, 127–153.
- Paškvalin 1980 – V. Paškvalin, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova sveska, XXXIV, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1980, 55–84.
- Paškvalin 1986 – V. Paškvalin, Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 40/41, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1986, 61–70.
- Paškvalin 1989 – V. Paškvalin, Arheološka kulturnohistorijska problematika o grčko-rimskom kultu Dioniza-Libera i nalaza s teatarskom tematikom na području Bosne i Hercegovine, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Matica srpska, 157–167.
- Paškvalin 1990 – V. Paškvalin, Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova sveska, 45, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1990, 35–92.
- Patsch 1895 – C. Patsch, Epigrafski nahođaji iz godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1895, 573–586.
- Patsch 1897 – C. Patsch, *Bigeste, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1897.

- Patsch 1906 – C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. XVIII, sv. 2, 1906, 151–181.
- Perinić-Muratović 2008 – Lj. Perinić-Muratović, *Podrijetlo i narav boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Zagreb, 2008.
- Revell 2009 – L. Revell, *Roman imperialism and local identities*, Cambridge University Press, 2009.
- Radimsky 1894 – V. Radimsky, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. I, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1894, 1–48.
- Raunig 2004 – B. Raunig, *Umjetnost i religija prehistorijskih Japoda*, Djela LXXXII, CBI 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004.
- Rendić-Miočević 1989 – D. Rendić-Miočević, Da li je spelaeum u Močićima kraj Cavtata služio samo Mitrinu kultu?, *Iliri i antički svijet, Ilirološke studije, povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*, Književni krug, 1989, 531–538.
- Rüpke 2008 – J. Rüpke, *Fasti Sacerdotum, A Prosopography of Pagan, Jewish, and Christian Religions Officials in the City of Rome, 300 BC to AD 499*, Oxford University Press, 2008.
- Roymans, Derks 2011 – N. Roymans, T. Derks, *Villa Landscapes in the Roman North: Economy, Culture and Lifestyles*, Amsterdam University Press, 2011.
- Sanader 1996 – M. Sanader, Novi aspekti kulta božice Terra Mater, *Opuscula Archaeologica* vol. XX, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1996, 119–130.
- Scheid 2003 – J. Scheid, *An introduction to Roman religion*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2003.
- Sergejevski 1926 – D. Sergejevski, Epigrafski nalazi u Šipovu, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXXVIII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1926, 155–158.
- Sergejevski 1928 – D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XL, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1928, 79–97.
- Sergejevski 1963 – D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova sveska Arheologija XVIII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1963, 85–102.
- Skarić 1928 – V. Skarić, Römische Ansiedlung in Mala Rujiška, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XL, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1928, 99–107.

- Sinobad 2007 – M. Sinobad, Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* 31 (1), Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2007, 221–264.
- Stambaugh 1978 – J. E. Stambaugh, The functions of Roman temples, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, 16, 1, Walter de Gruyter, 1978, 554–608.
- Šačić 2016 – A. Šačić, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Roman Empire (I–III century)*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Ljubljani, 2016.
- Šačić Beća 2018 – A. Šačić Beća, Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja, *Radovi (Historija, historija umjetnosti, arheologija)*, knjiga 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2018, 111–133.
- Thomas, Witschel 1992 – E. Thomas, C. Witschel, Constructing Reconstruction: Claim and Reality of Roman Rebuilding Inscriptions from the Latin West, *Papers of the British School at Rome*, Vol. 60, 1992, 135–177.
- Tončinić 2017 – D. Tončinić, *Spomenici XI. legije u Ljubuškom*, Zbornik radova I. međunarodnog kongresa Kulturno povijesna baština Općine Ljubuški / Fabijanić, Tomislav; Glavičić, Miroslav; Rašić, Mirko (ur.), Ljubuški: Općina Ljubuški, Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, 2017, 79–102.
- Vujović 2020 – M. Vujović, New beneficiary inscription from Nevesinje, *Illyricum Romanum: Studiola in honorem Miloje Vasić*, Beograd, Arheološki institut Beograd, 2020, 64–69.
- Walsh 2016 – D. Walsh, The Fate of Temples in Noricum and Pannonia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 120, No. 2, Archaeological Institute of America, 2016, 221–238.
- Walsh 2020 – D. Walsh, Military Communities and Temple Patronage: A Case Study of Britain and Pannonia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 124, No. 2 Archaeological Institute of America, 2020, 275–299.
- Zotović 1973 – Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Arheološki institut u Beogradu, 1973.